

24369
Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

Värmland

Rämmen

5/4 1960

Bondesson, B. Olof. 1960.

ULMA:s frigel. M. 82 Hatordning och
bordsseder

13 bl. 40

2 tocken.

24369

MATORDNING OCH BORDSSEDER!

1. Matordningen i hemmen förr i tiden var särskilt under andtider regelbunden och utspisningen skedde på bestämt klockslag. Det började med frukost på morgonen, innan arbetet ännu kommit igång.

Så arbetades för fullt till klockan 10, då lillmiddag serverades varefter arbetet fortsattes till middag med någon vila efter maten. Vid femtiden på eftermiddagen åt man en lättare måltid kallad aftonvard, aftavard *äftarvård* och därefter arbetades till kvällen, då man åt kvällsmål och arbetet för dagen var slut.

2. Beteckningen för ett gott mål är busamål *būsamål* [†]

[†] Konpl. *būsamål*

3. Tiden för en måltids intagande kallas matdags eller ätdags.

4. Den tid som ligger mellan tvenne mål kallas ökt. Det är på gränsen mot Dalarna detta ord användes.

5. Ett litet eller mindre mål mellan tvenne huvudmål, för att stilla den värsta hungern, kallas mellanmål, mellanmål *milamål* den kallas även lillmiddag *lillmida*

6. Under nödår med missväxt var det storartat, om man hade havrebröd. Det ransonerades för att envar skulle få en liten bit.

Per Låås, som var född i början av 1820-talet, dog 1918 har berättat, att han tjänste dräng hos Per Höök i sin ungdom. Något annat bröd än havrebröd fanns inte, och han var hungrig många gånger, att han höll på att äta upp "fingran" *fingran* fingrarna. Det var under slåttern och arbetet var strängt på de vidsträckta kärmarkerna, där man även fick vada i vatten.

7. En ofta använd och av många efterlängtd rätt bestod av rå-rakor. Det var riven rå potatis och litet mjöl sammanrört och stekt i flott som plättar på en vanlig stekplåt. Det serverdes till stekt fläsk, som dock förekom sparsamt. En annan maträtt bestod av sill och ärter. Den förekom i vardagslag frampå sommaren och hösten. Under vinterhalvåret var man inte så noga med måltiderna, vilka då ofta rättades efter göromålen, som var mera sporadiska och utan sammanhang. I vanliga fall ingick alltid mjölk i någon form i maten såsom välling, gröt, filebunk, långmjölk etc. Kaffe med bröd och sovel var vanligt som morgonmål.

Till middagen ^{ät man/} nästen dagligen bl.a. "äppel", vilket här i trakten är en forkortning av joläppel eller potatis till skillnad från apeläppel, äpplen, och därtill sovel avnågot slag. Det kunde vara fläsk, kött, fisk eller sill. Frykberg var skraddare och bodde i Åkerhöjden. Han var skicklig

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Frgl. M 82

i konsten att sätta giller eller snaror och fånga skogsfågel i dem och hade därför alltid god tillgång på kött i långt högre grad än bröd och potatis. Hans stående uttryckt till barnen, som bad om mat och var hungriga, lydde därför alltid: "Ät kött, barn, ät kött!" Det var ett näringsmedel, som han hade mest av i hemmet. Och det omtalade tilldrog sig under 1860-talet. Åkerhöjden, som jämte många andra var ett skogstorp, är sen långt tillbaka avfolkat. Endast hustomternas grundmurar, varav vissa delar är kvar, visar att platsen en gång för länge sen var ett hemvisst för ~~för~~ många familjer. Som en lämning från den tiden kan man här och där bland de nedrasade grundmurarna finna ett och annat exemplar av libbsticka (*Levisticum officinale*), bekant medicinalväxt från äldre tid. Dess rot gav man hårdmjölkande kor för att de skulle ge mjölken ifrån sig lättare. Växten var dessutom ett bra skydd mot ormar, varför man var mån om att få den planterad i täppan. Det viktigaste var dock kanske att stjälken av växten var en god hjälp mot värk. Man lindade då bladskärf och stänglar om det värkande stället och band om alltsamman. Växten har en skarp och obehaglig lukt, men det uthärdade man gärna för att slippa värken.

8. Motti var en allmän rätt här i trakten under äldre tid. Den

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960

VRML. RÄMMEN
Ftjl. M 82

bestod av fläsk och mjöl kokt tillsammans .Klimpsoppa, ^{vatten .} mjöl och Kroppinger var mjöl och vatten eller mjölk kokt tillsammans.

9. Vardagsmat eller vandasmät var enklare än den som bestods under helg och söndag. Den kallades helgmat till skillnad från den vardagliga kosten. Vad brödet beträffar fick man vetebröd under helgdagar, om man så hade möjlighet därtill, under vardagar ~~had~~ hade man endast grovt bröd att tillgå, vanligen havrebröd.

10. Det förnämsta sovlet var i bergsmanshemmen smör, ost, fläsk och kött. Den fattige hade möjlighet till fiske och jakt på viltbråd av alla slag som fanns i de stora skogarna.

Ostkaka var en vanlig anrättning i de hem där man hade god mjölk-tillgång. I torpställen av mindre slag hade man getter och get-ost var därför vanlig i dessa hem.

11. Supanmat kallades efterrätt eller vad man hade att äta till den fasta födan. Som supanmat räknades mjölk, långmjölk och fil-bund .Särskilt under sommaren var långmjölken en allmän maträtt i hela Filipstads bergslag. Långmjölken fick man genom ^{all} extrahera tätörtens blad, och somliga kvinnor var kunniga i den konsten, och då man en gång fått sitt behov därav kunde man själv odla den mängd man behövde genom att dagligen fylla på ny mjölk i det kärl där långmjölken eller "tätan" förvarades.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Fagl. M 82

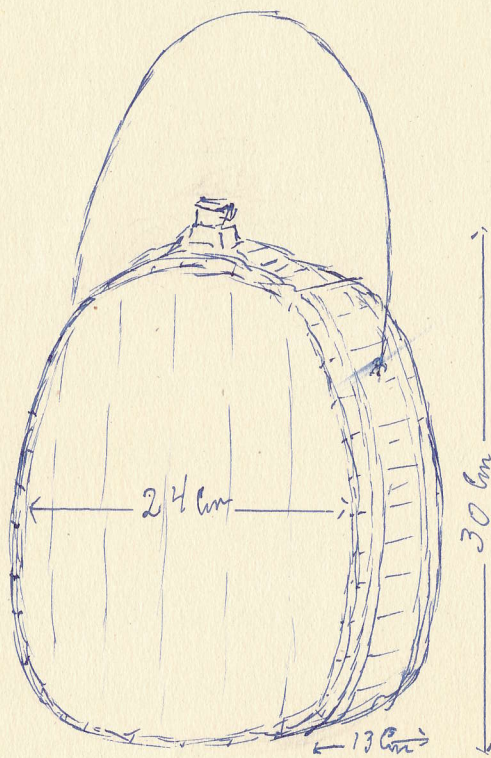
12. De arbetare som hade sitt arbete borta från hemmet, måste ha mat med sig för flera dar. ~~Den bestämningen~~ Att utrusta en person med mat för flera dar kanske en hel arbetsvecka, kallades att nista ut honom. En del arbetare som hade sitt arbete vid Bruket men bodde långt därifrån, nistades ut för veckan eller några dagar framåt. Karl Olsson på Fjäll, kallad Otter-Karl, bodde vid Dalkarlsjöhyttan och hade körning i skogen långt borta vid Slädsjön och nistades ut för veckan. Han fick då med sig bl. a. en s. k. mjölkflaska med nästan oval form rymmande 8 a 10 l. mjölk. Otter-Karl var känd som en sparsam och försiktig person, vilken inte gillade alltför kräsligt levnadssätt. Allteftersom mjölken i kärlet sinade, hällde han på vatten, och på så sätt räckte det hela veckan och mera ändå, fast mjölken tunnades ut. Otter-Karl var en snål person och hade mycket pengar både hemma och på banken. En annan lika snål och sparsam person var Alfred Rapp, granne till Otter-Karl. Han fann, att det aldrig var någon "drygsel" i de pengar han lämnade till hustrun för inköp av nödvändiga livsförnödenheter och kläder.

13. Mat som var avsedd att ha med sig på resa eller kost för några dar, kallades nistmat eller nisting. Ofta hade man sovlet för sig i en särskild ask, smörask. Den skulle helst vara gjord

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960

VRML. RÅMMEN

Fagl. M 82

Laggad mjölkflaska .

Under arbete långt från hemmet var det brukligt, att man förde mat med sig för flera dar och därvid kom den laggade mjölkflaskan väl till pass.

Den var helt av trä utom själva grepen, som var gjord av ett järnband. Mjölkflaskor laggade fanns i olika storlekar rymmande 2 till 3 kannor och betydligt större.

Laggade mjölkflaskor fanns i varje hem i hela Filipstads bergslag och antagligen på andra platser också. I nutiden har de ingen uppgift att fylla utan är nu över allt kasserade och lagda å sido, om de inte helt förstörts.

På grund av den jämna bottenytan kunde den stå på ett golv utan att rulla.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Fvgl. M 82

av sälg för att inte ge träsmak från sig. En del karlar var kända som skickliga slöjdare. De laggade tinor, "knaggar" kaggar, träflaskor att ha mjölk eller dricka i och smöraskar att ha med då man "nistades ut".

14. Maten bar man i en skinnväska med remmar på ryggen, ~~da~~ då man gick till arbete, ^{t/} om arbetsplatsen inte var belägen i närheten av hemmet. Så var brukligt, då man bar mat till den som arbetade vid kolmilan långt borta från hemmet.

15. En liten färdkost avsedd som tilltugg på resa, om det var med skjuts eller till fots bestod i ett par smörgåsar med pålägg, om det var riktigt bra. I vanliga fall kunde man få nöja sig med fläsk och bröd eller fisk och bröd. Det benämndes lommekost.

16. En liten bit given direkt ur handen kallades gott, ^{g8tt} got. Det var småbarn man trakterade på så vis, för att bekanta sig med dem, då man kom till en främmad familj.

17. Att bli bjuden på något kallas att få "fägnad". Man kan fägna barn med karameller o.d. och stort folk med mat och dryck, kaffe med bröd och dryckjom av skilda slag. Då fägnaden består av något att äta kan det heta "godbit" eller "smakbit" bit heter bät. En fiskare här i trakten gav sin granne en gädda, som han fångat och sade då: "Här ska du få en smakbit!". En annan fiskare yttra-

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Fagl. M 82

de efter en fångst: "Som smakbit fick jag några abborrpinnar "

Till inventarierna i ett äldre kök hörde bl.a. två viktiga husgeråd, som ofta kom till användning vid matlagning.

Det ena benämndes grötkäppen, och var gjord av toppen på en ung-tall. Den skulle helst tas i råvtiden, då barken lätt lossades från veden. Så skulle grenarna längst ner på käppen skäras av till en längd av 3 a 4 cm. Under senare tid har grötkäppen blivit ersatt av stålvispen.

Mosklubban var också ett inventarium i det gamla köket. Den var liksom grötkäppen hemgjord och användes att mosa sönder potatis med. Potatismos och stekt fläsk var en vanlig rätt i bergsmanshemmen. Numera finner man högst sällan några äldre inventarier eller redskap i de moderna köken. Den flätade ostkorgen har även skattat åt förgängelsen, då man numera inte gör någon ost i hemmen.

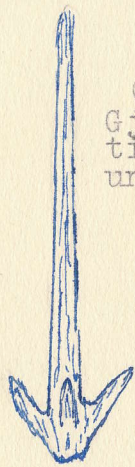
I varje fall är det därför ytterst sällsynt, att man gör ost i gårdarna. Matlagning och matanskaffning har ändrats från den tid då alla livsförnödenheter framställdes i hemmen och vad man dessutom behövde fanns att köpa i den gamla brukshandeln. Det var alltså i början av innevarande sekel. Ännu finns en och annan kvar av den äldre generationen, som har minnet av det gamla i behåll. De flesta ha emellertid glömt bort hur det var under äldre tid.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960

VRML. RÄMMEN
Fngl. M 82

Hemgjorda husgeråd Rämmens socken
under förra århundradet.

1.
Längd omkr. 30 cm.

Grötkäpp.
Gjord av toppen
till en tallbuske
under savtiden.

2.
Längd 35-40 cm.

Mosklubba.
Gjord av björk
i ett enda stycke.

Grötkäppen och mosklubban hörde till de allmänna husgeråden i hemmen i Rämmen och angränsande socknar under förra århundradet och inpå 1900-talet.

Under senare tid har de gamla hemgjorda husgeråden ersatts av moderna fabriksgjorda saker av metall. Stålvispen har ersatt grötkäppen, Mosklubban utbytt mot potatisstöt av metall. Det moderna köket känner inte till eller har plats för den gamla tidens träattiralj. De passar inte till elektrisk spis utan hör hemma i den gamla öppna vedspisen bland trebens-grytor, pottor och trefötter i olika storlekar.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Fgl. M 82

II BORDSSEDER.

18. Bordsbön lästes av envar, som skulle äta. Den lästes tyst och man rörde på läpparna liksom vid högtalande. Det var särskilt under äldre tid det förekom. Så småningom fick det räcka med att man knäppte samman händerna och med en nick eller nigning och utan att röra på läpparna eller ^{göra} gjorde en åtbörd, som visade att man läste en matbön. Att man knäböjde vid läsningen av bordsbönen är inte känt här.

19. I vardagslag åt man med träsked. Det fanns slöjdare i trakten som gjorde både slevar och skedar för hushållsbruk. En av dem var Sven Nord, som bodde vid Skrocksjön. Han arbetade som snickare vid Rämens bruk och dessemellan hemma på torpet. En annan duktig slöjdare var Per Nordblad, som bodde i Fågelkullen. Även hans bror Oskar, som var martinarbetare vid Lesjöfors bruk, var en duktig hemslöjdare. Han var kunnig i både metall- och träslöjd.

20. Vid matbordet hade envar sin bestämda plats, då familjen var ensam. Hade man arbetsfolk ~~behöll~~ i gården såsom under andtider, behöll envar den plats vid bordet, som han eller hon från första dagen intagit, så länge arbetet varade flera eller färre dagar. Efteråt återgick man till den vanliga ordningen.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Fngl. M 82

Det var vanligt, att rotehjonen kom vandrando till familjen, då man satt till bords. Det skulle då alltid förplägas med ett eller annat och fick inte gå ifrån gården ut^{-n/} att ha fått något till livs. Råkade nu ett sådant rotehjon komma, medan man satt till bords, fick det vanligen vänta tills arbetsfolket eller familjens medlemmar ätit, varefter man gav det något av resterna från matbordet.

Rotehjonen var gamla vårdslösa personer eller imbecilla yngre vilka inte var så renliga av sig, varför de alltid fick äta för sig själva av vad man kunde ha att lägga för dem.

I vanliga fall blev rotehjonet inte så väl mottaget. Man ville bli kvitt det fortast möjligt, ty det hade alltid sällskap med sig i form av ohyra, som familjen inte var så trakterad av.

Då barnen blivit så stora att de kunde hjälpa till med arbetet inom- eller utomhus fick ävande deltaga i måltiderna med de vuxna. Småbarnen fick inte sitta med vid bordet under den bråda tiden, då det i första hand gällde att fort få undanflytt det förestående arbetet om det gällde slåtter, höbärgning eller skörd.

Den praktiska husmodern, som under denna bråda tid hade ansvar för att maten blev färdig i rätt tid och ingenting saknades då arbetsfolket skulle ha mat, brukade därför duka åt de mindre barnen för sig själva. Det brukade då ske vid en annan plats, en

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Fagl. M 82

stol eller pall, då de ännu var så små, att de behövde hjälp vid bordet av mor eller någon annan.

21. Varje hushållsmedlem hade sin särskilda sked och servis bestående av tallrik, kniv och sked. Gaffel var ännu inte så vanligt annat än vid kalas, varför man vid användningen härav bar sig rätt tafatt åt vid handterandet av densamma.

Supanmaten serverades i stora stenfat ur vilket en och var åt med träsked. Efter slutad måltid diskades alla kärl och skedar.

22. Kött var under forna tider en vara som inte var så allmän. Fattigt folk fick äta sill och fisk och lutfisk åt man även undertider/när som helst och inte bara vid jultiden. Under svåra tider då det var ont om mathände åt man åt grävling. Under första världskriget hade en/skogvaktare skjutit en grävling, tog hem den och flådde, "snodde", den. Därefter kokte han den och fick bort en del fett och då slutligen efter ett par omkok i bl.a. granris och enris kunde han använda köttet, som serverades till August Pettersson i Bygget. Han var hos skogvaktaren och körde och plogade och då skulle han även ha mat. Då serverades den kokta grävlingen och August Pettersson/åt och han tyckte det hela smakade bra. Då han tillfrågades om han visste vad det var för kött han ätit av så svarade han, att han inte visste det. Det smakade som kött brukar.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Fgl. M 82

Landsmålsarkivet Uppsala. 24369
B. Olof Bondesson 1960. RÄMMEN
VRML.

22. Kött ransonerades eller sparades och förekom inte dagligen.

I enklare hem fick det ersättas av sill och fisk både stekt och kokt sådan. Sillen åt man rå eller spicksill till potatis och filebunk som supanmat. Slakten som skedde på hösten saltades ner och räckte hela året. Dessemellan brukade de som hade möjlighet därtill slakta en spädkalv eller ett får och på så sätt förnya förrådet av kött till hushållet. Den fattigare befolkningen som inte hade några djur att slakta fick långa tider leva på sill och fisk och ett och annat storvilt som sköts i smyg. Älg sköts både i lovlig och förbjuden tid och trots långa och ihållande förhör med folket i trakten, fick länsman aldrig reda på några tjuvskyttar. Men när länsman reste hem från ett förhör med folket i Sandsjön angående älgjakt i förbjuden tid låg det en älgstek i skrindan som tack för besväret. Vem som lagt dit den, fick han aldrig reda på trots långa förhör.

23. Ett fullt belamrat bord kallas tillpyntat.

Var det knappt och tomt med mat på bordet, sade man att det var tomt som Fattigby kyrka på juldagen. Där fanns således intet något att få.

24. Att matbordet samtidigt bildat ett käril ur vilket man åt är inte känt här i trakten varken under äldre eller senare tid.

Landsmålsarkivet Uppsala. 24369
B. Olof Bondesson 1960. RÄMMEN
VRML.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960

VRML. RÄMMEN

Fgl. M 82

Däremot var ofta ~~att~~ man lade potatisskal, sill-och köttben på bordet, då man åt. Man åt gröt, välling och supanmat med träsked ur det gemensamma fatet eller skålen som kunde vara av trä eller lera. Träskålen kunde vara gjord av en urgröpad utväxt på en trädstam ex. en björk. Träslag som gav smak ifrån sig kunde användas endast som bröd- eller bärskal men ⁿ inte för mjölk eller andra flytande matvaror. En del karlar var kända som duktiga tillverkare av många slags husgeråd av passande trä.

25. En del personer såväl husbönder som tjänare hade inte så fint bordsskick utan visade en viss vårdslöshet vid matbordet. Det förekom, då flera personer samtidigt utspisades, att en och annan tog för sig mera av maten än de andra. Han betraktades då som "glöpvarg" och man sade, att han var glöpen eller ohäng. Den som tog två slags sovel till brödet var en glöpvarg, som "glöpade" i sig mera än vanligt. Så tog glöpvargen både smör och ost, smör och fläsk eller smör och kött på brödet.

Att rapa vid bordet var ganska vanligt och visade, att man var riktigt mätt, varför det inte var opassande eller ansågs ofint att rapa, då man ätit.

26. Under sommaren i andtiden brukade man alltid vila en timme efter middagen. Under vissa dagar kunde vilotiden förlängas

Landsmålsarkivet Uppsala. 24369
B. Olof Bondesson 1960. RÄMMEN
VRML.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Frgl. M 82

till två eller ~~tre~~ timmar. Det tog mansedan igen dels under tidiga ljusa morgontimmar och dels på kvällen, då det inte var så varmt. Under senhösten brukade man vila skymning, tills det blev mörkt och ljuset tändes. Den timmen brukade även kallas "skvallertimmen", då de senast timade händelserna i bygden omtalades och nagelfors. Somt berömdes och somt häcklades.

27. Om man kom in i en gård, där folket satt till bords och åt hälsades de innevarande med orden: "Goddag och smaklig måltid!" eller sade man: "Guds fred:" Det ansågs snyltande ifall man råkade komma vid en tid då husfolket satt till bords och åt eller drack, och den som inte ville bli ansedd som en snyltgäst undvek att komma vid ätdags.

ULMA 24369. B. Olof Bondesson. 1960
VRML. RÄMMEN
Frgl. M 82

Landshövdingen Uppsala 1960
B. Olof Bondesson 1960. RÄMMEN
VRML